

**Изложба Грачаница: сјај уметности у доба краља Милутина
(Галерија САНУ, 21. децембар 2022. – 26. фебруар 2023)**

Изложбу *Грачаница: сјај уметности у доба краља Милутина*, ауторке Александре Давидов Темерински, планирану поводом обележавања великог јубилеја – седам столећа од завршетка осликовања Грачанице и владавине краља Милутина (1282–1321), пандемија је померила у наредну, 2022. годину, када је постављена као врхунац обележавања 75 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе. Недавно завршени конзерваторски радови на зидном сликарству (2010–2018) представљали су основу и инспирацију за планирање изложбе остварене у сарадњи САНУ и Републичког завода за заштиту споменика културе, уз подршку Министарства културе Републике Србије и Секретаријата за културу Града Београда.

С обзиром на то да је архитектуру и зидно сликарство једне цркве могуће изложбено представити само посредно, принтови великих димензија чинили су највећи део експоната. Иако оваква, једина могућа концепција може изгледати као недостатак, она се испоставила као предност. Посетиоци су били у при-

лици да из непосредне близине посматрају композиције великих формата, у неким случајевима у размери 1 : 1, што *in situ* не би било могуће. Нове технологије допринеле су употпуњавању информација о архитектури, сликарству, као и конзерваторским радовима изведеним на живопису. Једина три изложена артефакта везана су за каснију историју цркве.

Александра Давидов Темерински конципирала је изложбу и начинила одабир и распоред принтова/експоната тако да се посетилац логично креће кроз простор: од екстеријера цркве представљеног у првој сали галерије, кроз просторне целине ентеријера у наредним салама које приказују зидно сликарство. Ауторски концепт разрадила је и дизајнерски обрадила архитекта Борјана Шуваковић.

Архитектура најуспелије позновизантијске и српске петокуполне цркве представљена је принтовима екстеријера све четири фасаде, изузетно великих димензија, што чини да посетилац, уз мало маште, стиче утисак да се налази у манастирској порти. Естетски доживљај допуњују представе мозаично уклопљених детаља екстеријера на прислоњеним ступцима галерије, као и ноћни снимак источне фасаде, која оставља утисак као да лебди, праћен

познатим стиховима Десанке Максимовић из песме посвећене Грачаници.¹ Ту је представљен и фреско-препис, данас изгубљене ктиторске златопечатне оснивачке повеље манастиру, највишег правног документа – очуван на зиду цркве.

У првој сали сумарно је представљена и спољна приправа, а емитована је и видео-анимација изградње цркве која је омогућила посетиоцима да се упознају са сложенешћу градитељске конструкције и свих њених елемената, што је на тај начин једино и могуће. Аутори овог прилога су архитекте Лука Стијовић и Вид Савић. Велике легенде на српском и енглеском језику у овом простору носиоци су основних информација о приликама у Милутиновој држави, о његовој обнови седишта Липљанске епископије у Грачаници, о архитектури нове цркве и њеној спољној припрати.

Посетилац се у наредним галеријским салама упознаје са сликарством Грачанице, при чему је створен утисак као да се креће кроз ентеријер цркве. Програм приправе у другој сали делимично је реконструисан према оригиналном распореду слика са есхатолошким и идеолошким темама првога реда: Страшни суд, Лоза Немањића, портрети Милутинових родитеља, краља Уроша и краљице Јелене, и ктиторска композиција.

Трећу салу обележиле су стојеће фигуре светитеља из прве зоне наоса, одн. бочних бродова, које прате њихов распоред у цркви. Они припадају различитим друштвеним категоријама: свети ратници, владари, монахиње, и други, који се лако препознају по својим атрактивним костимима и опреми, али су њихова лица углавном оштећена. Тај недостатак надокнађује се у наредној галеријској сали, где су представљена лица неких од светитеља, најчешће из највиших зона цркве где су најбоље очувана. То су „портрети”² пророка и јеванђелиста из купола, уз „портрете” још неких светитеља. Лица приказана у размери 1 : 1 приближена су посматрачу, који је у прилици да спозна вредности и умеће најбољег сликара Грачанице, Михајла Евтихијевог, и да уочи разлике између знања и талента главног мајстора и његових помоћника. Посетилац је био у јединственој прилици да стоји „очи у очи” са светачким ликовима различитих типологија и да се на најнепосреднији начин упусти не само у размишљање о високом степену сликаревог уметничког достигнућа већ и о карактерним особинама насликаних светих.

Последње две галеријске сале испуњене су наративним и симболичним композицијама наоса, олтарског простора и приказама јужне капеле. Изабране су композиције свих великих циклуса: Великих празника, Христових чуда и поука, Христових мука и његових Посмртних јављања.

Међу њима се истичу два призора Великих празника, *Силазак у Аг* и *Усијење Бојородице*, који су, уз *Страшни суд* у припрати, највеће слике у читавој цркви које до сада није било могуће видети у целини. На изложби су биле приказане готово у пропорцијама 1 : 1. Док је *Страшни суд* у цркви немогуће обухватити погледом због уског простора приправе у којем је насликан, непотпуно сагледавање *Усијења Бојородице* ометају четири масивна ступца, који се дижу испред те композиције, а испред представе *Силаска у Аг*, насликане у висини, пружа се дрвена греда. Целовити увид у ове три добро очуване, репрезентативне зидне слике српског и византијског сликарства свога доба, представља један од посебних доприноса ове изложбе.

¹ „Грачанице, када бар не била од камена, када би се могла на небеса узнети.”

² У источнохришћанској уметности светитељски портрети су типолошки, одн. представљају се према утврђеним препознатљивим карактеристикама, а не реалистички. Зато је термин портрет под знацима навода.

У последњој галеријској сали ефектан је приказ олтарског простора, где је акценат, осим на сликарство главне апсиде, стављен на старозаветне праслике (префигурације). У том простору истиче се дизајнерско решење са представама Христа са *Небеском лицијом* у главној куполи и јеванђелиста малих купола на просветљеним кружним паноима на плафону, којим се понавља њихов изглед и распоред *in situ*.

Сагледавање фреско-ансамбла употпуњено је виртуелном презентацијом унутрашњости цркве, која приказује распоред слика у реалном простору. Материјал добијен љубазношћу фондације „Благо”, за потребе изложбе монтирао је Љубиша Тешић. Конзерваторским радовима на сликарству посвећен је кратак документарни филм заснован на материјалу насталом током конзерваторских радова под руководством Мирослава Станојловића, који је уобличио Љубиша Тешић. Филм приказује одабране prizore, пре и по завршетку конзерваторских радова, а допуњују га видео-снимци Мирослава Станојловића који доносе аутентичну атмосферу током њиховог извођења. Мокрањчева „Херувимска песма” као музичка подлога филма „уздиже” простор тог дела галерије.

Ауторка дизајна изложбе, архитекта Борјана Шуваковић, успела је да презентујући архитектуру и сликарство црквене грађевине оствари нову реалност аутентичне вредности, која ни на који начин није у сукобу са оригиналом, него га, напротив, подржава. Посебно су успела решења која архитектонским елементима истичу подужну осу галерије – почев од преградног зида, тј. улаза из спољне у унутрашњу припрату, преко лучног улаза из припрате у наос са просветљеном ктиторском композицијом, до моделованог аутентичног живописаног ступца у сали „галерије портрета”.

Аутори фотографија, тј. експоната, јесу Бранко Јовановић, Зоран Мирчетић и Ненад Вукићевић, док графички дизајн потписује Зоран Бореновић. Осим едукативних пратећих текстова легенди на српском и енглеском језику, изложбу је пратило десетак организованих стручних вођења, од којих је већина била ауторска. Током два месеца видело ју је око 23.000 посетилаца.

Изложба посвећена цркви манастира Грачанице добро је осмишљена и остварена са жељом да прикаже њене особености што широј публици. Приликом избора композиција и појединачних фигура тежиште је било на најбоље очуваним, ликовно и историјски највреднијим. Основни утисак је да је жеља ауторке изложбе била да пружи посетиоцу естетско задовољство и да му тиме укаже на могућности и настојање краља Милутина да за рад у својим задужбинама упосли посебно надарене међу савременим уметницима Солуна. Тај циљ овог неупоредивог ктитора свога доба до највишег степена постигнут је управо квалитетом и очуваношћу архитектуре и сликарства Грачанице.

*

Изложбу *Грачаница: сјај уметности у доба краља Милутина* Александре Давидов Термерински пратио је обиман каталог исте ауторке са поглављима „Предговор”, „Увод”, „Историја”, „Архитектура”, „Сликарство”, „Конзервација”, „Реч захвалности” и „Цитати и литература”. Аутор поглавља о конзервацији је сликар-конзерватор мр Мирослав Станојловић.

У „Уводу” (стр. 19–23) сажето су изложене околности под којима је краљ Милутин подигао грачанички храм посвећен Благовештењу, а касније Успењу, завршен највероватније непосредно пре него што се његов ктитор упокојио, 29. октобра 1321. године. Истакнута је, још једном, добро позната околност у науци – да је друга половина владавине краља Милутина

након склапања брака са Симонидом Палеолог (1299) период обележен његовом необично интензивном, програмски утемељеном задужбинарском делатношћу. То је доба током прве две деценије XIV века, које се срећно поклопило са зеником уметничке епохе назване ренесанса Палеолога, што је пружило прилику српском владару да за своја ктиторска прегнућа уполни најквалитетније градитеље, и сликаре, образоване на античким узорима.

У поглављу посвећеном „Историји” (стр. 27–61) на основу писаних извора и резултата археолошких истраживања прати се вишеслојни локалитет, а потом, до наших дана, постојећа црква, односно манастир. У складу са концептом изложбе, који је у први план ставио Милутинову цркву, спољна приправа је и у каталогу приказана сумарно, у поглављу посвећеном историји. Истакнуто је занимљиво нерешено питање положаја и изгледа звоника спољне приправе, о којем једини траг представља страница из Октоиха петогласника (1538/39) на чијем је листу 1v графички приказана црква тадашњег времена.

Најновију историју манастира Грачанице обележава околност да је због својих изузетних универзалних споменичких вредности уписан на Унескову листу Светске баштине, заједно са Црквом Богородице Љевишке у Призрену и манастирима Пећком патријаршијом и Дечанима (2006). Четири споменика уписани су као група под називом „Средњовековни споменици на Косову”, а исте године уписани су и на Унескову листу Светске баштине у опасности, на којој се, с разлогом, налазе још увек.

Поглавље посвећено архитектури (стр. 65–117) организовано је логично, анализом мањих просторних целина, а завршено питањима везаним за стилска обележја. Иако почетак изградње нове Липљанске архиепископије већина истраживача датира у 1315. годину, ауторка сматра да је период од шест година био недовољан да црква те сложености и димензија буде подигнута и осликана, будући да је познат једино датум завршетка осликавања, 1321. година (стр. 65). Истакнуто је да за разлику од Богородице Љевишке и Старог Нагоричина, такође петокуполних задужбина краља Милутина, а по свој прилици и солунских истовремених петокуполних цркава Светих апостола и Свете Катарине (стр. 114), само на изглед грачаничке цркве нису утицали темељи ранијих грађевина, изузев средишње олтарске апсиде. То је притомајстору омогућило слободно конциповање основе и неспутаност у решавању простора.

Приликом сагледавања архитектуре Грачанице ауторка је пратила поделу према просторним целинама, њиховом пореклу, географској распрострањености и намени, закључивши да њихова решења – олтарског простора и бочних капела уз њега, двокуполне приправе, опходних бродова, као и просторије над припратом – могу бити тумачена као снажна синтеза традиционалног комнинског градитељства са новим тенденцијама у архитектури с краја XIII и почетком XIV века. Намена бочних простора неретко је била фунерарна, као што је случај и у Грачаници, о чему сведоче три зидана аркосолијума.

Сагледавања стилских обележја показала су да су на архитектуру Грачанице утицале одлике пореклом из различитих уметничких центара. Једна линија утицаја кретала се од Цариграда, преко Никеје, до Солуна, а друга од Епира, такође до Солуна. У овом поглављу ауторка је изнела сумње у нека раније изнета тумачења. Војислав Кораћ био је заступник тезе коју је изнео пре више деценија, која је у домаћој средини углавном била прихваћена, а по којој се на архитектури Грачанице преплићу рашки и византијски утицаји (стр. 76, 89, 100). Слободан Ђурчић, најтемељнији истраживач ове цркве, оповргао је ту тезу, али се она и даље среће у домаћој науци. Ауторка прихвата став Слободана Ђурчића и на више места показује

још једном да теза Војислава Кораћа није уверљива, будући да се особености грачаничке архитектуре којима је приписана веза са рашком традицијом (кубична постоља купола, решење олтарског простора, двокуполни нартекс) препознају у Византији и земљама које су јој културно гравитирале. Такође, изнет је став о потреби да се уверљивије образложи теза Слободана Ђурчића о претпостављеном „другом градитељу” Богородице Љевишке, којем је приписано ауторство над Грачаницом, што је занимљива али недовољно аргументована претпоставка (стр. 111). Исту уздржаност ауторка је показала и поводом тезе Слободана Ђурчића да је Грачаница имала два (или више?) протомајстора, изведене на основу препознатих утицаја из више византијских центара (стр. 112). Међутим, будући да је Солун крајем XIII и почетком XIV века био космополитска средина у коју су се разноврсни градитељски утицаји из поменутих културних средишта сливали и преплитали, ауторка сматра да се у том граду могао формирати или усавршити архитекта Грачанице, који је створио ремек-дело позновизантијске епохе радећи за краља Милутина (стр. 112–117). Добро је познато да је краљ Милутин одржавао веома чврсте политичке и породичне везе са Солуном, другом престоницом Царства, географски и политички најближим културним средиштем српској држави. Ипак, будући да у Солуну нема сачуване грађевине из истог времена која би архитектонски била сродна Грачаници, сумарно изнета теза у каталогу изложбе тек треба да добије дубље научно утемељење.

Обимно поглавље „Сликарство” (стр. 119–251), као и претходно, посвећено архитектури, чине потпоглавља у којима су назначене бројне теме приказане у појединим просторним целинама или одређени циклуси, као и појединачне фигуре. Захваљујући великој висини цркве, једни испод других илустровани су христолошки циклуси: од Великих празника, преко детаљно приказаних Христових делатности, сразмерно великог броја његових поука, а нешто мање сцене чуда и параболa, његових Страдања до Васкрсних јављања. Ауторка сматра да се повећање броја призора Христових поука може повезати са наменом цркве за епископско седиште (стр. 238–240), будући да су поуке уско везане за Христово учитељство, његову припрему апостола за задатке које их очекују и околности да су функције црквених великодостојника засноване такође на учитељству епископа у односу на ниже свештеничке чинове.

Композицијама или њиховим групама спорадично су додати кратки коментари везани за иконографију, сликани програм и стил, али због ограниченог обима текста изабрани су посебно занимљиви мотиви или они који се ређе срећу. Приликом излагања Великих празника ауторка је скренула пажњу на обиље детаља који одликују поједине сцене, попут *Васкрсења Лазаревој*, *Распећа*, *Силаска у ад*, на источном зиду, и *Усијења Богородице* насликаног на западном зиду наоса. Представе *Силаска у ад* и *Усијења Богородице* из Грачанице најмонументалнији су и теолошки и иконографски најсложенији прикази ових тема у српском средњовековном живопису.

Будући да је у Грачаници детаљно приказан менолошки циклус, Александра Давидов Темерински скренула је пажњу и на резултате недавних истраживања која су показала да је у дечанском менологу насликана данас слабо видљива фигура Светог Арсенија Српског, на супрот досадашњем уверењу да српски светитељи нису били приказивани у сликаним календарима. Ово запажање наводи на претпоставку да је могуће да су и у другим сликаним менолозима у српским средњовековним црквама приказивани највећи национални светитељи, Свети Сава Српски и Свети Симеон Мироточиви, што ју је навело на претпоставку да таква могућност постоји и када је реч о Грачаници (стр. 193). Поменути тезу, нажалост, није

могуће проверити, будући да нису сачуване илустрације менолога за јануар и фебруар, када се славе ова двојица српских светитеља.

Програмски и иконографски изузетно ефектном живопису припрате с разлогом је посвећена посебна пажња. Осим обимне представе *Сйрашної суда*, овде посебно место заузимају историјске теме, односно теме везане за владарску идеологију, међу којима и нова династичка слика *Лозе Немањића*, по први пут насликана управо у Грачаници. Истакнуто је да програмско решење којим су портрети Немањића из династичке Лозе насликани преко пута монументалног приказа Раја на удаљености од свега 2 м, колика је ширина припрате – на суптилан, али недвосмислен начин упућује посматрача на уверење да су одабрани Немањићи заслужили вечни живот у рајским пределима. Ауторка је скренула пажњу и на јединствен двојни портрет родитељског пара ктитора, краља Уроша и краљице Јелене, обоје у монашкој одећи, на супротној страни од *Лозе Немањића* на источном зиду припрате. Између њих двоје, највероватније у време владавине Стефана Дечанског, додати су портрети краља Дечанског са сином Душаном, данас сачувани само у цртежу – што је композицији дало нови значењски слој. Однос остварен између епске есхатолошке визије и представа изабраних Немањића у уском простору припрате представља моћну програмску завршницу грачаничког живописа.

Поглавље посвећено сликарству завршено је подразумеваним истицањем високих уметничких домета радионице предвођене највероватније Михаилом Евтихијевим, оствареним захваљујући угледању на античке узор, праксу познату током читавог трајања византијске уметности, која је увек давала највише уметничке резултате.

Страницама посвећеним исцрпном представљању живописа, следи поглавље „Конзервација” (стр. 253–279). У тексту „Савремени сликарско-конзерваторски радови на фрескама Успењске цркве манастира Грачаница” мр Мирослав Станојловић, који је руководио конзерваторским радовима на фрескама Грачанице од 1989. до завршетка радова 2018. године, описује методологију радова и типове оштећења, тумачећи поступак конзервације „из прве руке”, док илустративни материјал приказује стање фресака пре и после конзерваторско-рестаураторских интервенција. Иако се чини да је намењен превасходно упућеном читаоцу, текст је написан пријемчивим језиком којим је објашњено са каквим су се типовима оштећења зидних слика суочили конзерватори, и које су методе и поступци предузети да би грачанички живопис саниран, очишћен, конзервиран, рестауриран и презентован био изложен погледу посетилаца од 2018. године.

Према уобичајеној пракси Галерије САНУ, каталог изложбе *Грачаница: сјај уметности у доба краља Милутиина* публикован је на српском и енглеском језику, као две засебне књиге. Одликују га складан дизајн и висок квалитет репродукција, а заслуга за његов репрезентативан изглед припада Мирославу Лазићу.

Сматрамо да ће каталог изложбе *Грачаница: сјај уметности у доба краља Милутиина* посвећен овом прворазредном споменику српске средњовековне и византијске уметности, поред старијих, али још увек непревазиђених монографија посвећених архитектури и сликарству Грачанице, представљати незаобилазну почетну етапу, како мање упућеним читаоцима, тако и истраживачима заинтересованим за источнохришћанску уметност.

Бојана М. Стевановић
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
bojanastev@gmail.com